

Η φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού ως ιστοριογραφικό πρόβλημα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

ΤΗΝ έρευνα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως αυτοτελούς πνευματικού φαινομένου, εισηγήθηκε, και σε μεγάλο βαθμό πραγματοποίησε, ο «Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού». Η ιδρυτική του γενιά (στην οποία η πρώτη θέση ανήκει αναμφισβήτητα στον Κ. Θ. Δημαρά) και οι κατοπινοί συνεργάτες, που ήδη είχαν πλαισιώσει το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (1960), συνέδεσαν με την ποιότητα αυτής της έρευνας μια φιλελεύθερη κοσμοθεωρητική στάση, περιορίζοντας έτσι την ιδεολογική χρήση της ιστορίας που είχαν επιβάλει οι θεσμοί της μετεμφυλιακής διανόησης. Εκτός από την πολυσχιδή προσπάθεια για την ανεύρεση άγνωστων ή αθησαυριστου υλικού, στα πλαίσια μιας ευρύτερης «απογραφικής» εκστρατείας για την «εθνική αυτογνωσία» του νέου ελληνισμού (ΚΝΕ 1980:10), επιχειρήθηκαν νέες αναγνώσεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της πνευματικής παρουσίας αυτής της εποχής, που απέκτησαν, στη συνέχεια, τις ιδιότητες του κοινού τόπου. Ακόμη και η πρώτη υπολογίσιμη απόπειρα να γραφεί, ως εκτενής εισαγωγή ανθολογούμενων χαρακτηριστικών κειμένων, η ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας (Παπανούτσος 1953 και 1956), σαφώς προϋποθέτει την περιοδολόγηση και τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκε στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ο Δημαράς, μολονότι ο τελευταίος είχε επίγνωση ότι ενδιαφέρει απλώς η «στιγμή της τροπής» και όχι η συγκεκριμένη ανάπτυξη των επιμέρους επιστημών για την επίτευξη μιας «ιστορίας των γραμμάτων» (1985:θ'). Η φιλολογική αυτή έρευνα, που ανανεώθηκε βαθμιαία με την αξιοποίηση των αναλυτικών εργαλείων της ιστορίας των ιδεών και λόγω της συνύπαρξης φιλολόγων και ιστορικών στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, είχε διαφορετική πορεία από τους πανίσχυρους ακόμη θύλακες της παραδοσιακής ερευνητικής δραστηριότητας, όπως ήταν το Πανεπιστήμιο Αθηνών και τα Κέντρα της Ακαδημίας, παρά τις μεμονωμένες εξαίρέσεις που ευδοκίμησαν στους κόλπους τους. Από την άλλη πλευρά, και η ιστοριογραφία επωφελήθηκε από τις επεξεργασίες της ανανεωμένης φιλολογικής έρευνας που πρόσφερε σημαντικό υλικό για τη σύνθεση μιας ιστορίας των ιδεών, που δεν ξεχνά ότι το αντικείμενό της είναι τμήμα της ολικής ιστορίας και οικο-

δομείται με τις μεθόδους της ιστορικής επιστήμης. Υπέρβαση —αν και κάποτε εμφανίζεται ως προκλητική διαγραφή— αυτής της διπλής, φιλολογικής και ιστορικής, συγκομιδής μπορεί να θεωρηθεί η απαίτηση της επαρκούς ανασυγκρότησης της ιστορίας των νεοελληνικών φιλοσοφικών ιδεών, όπως μάλιστα υποδηλώνεται σε εργασίες που φιλοξενούν περιοδικά φιλόλογων και ιστορικών (Ο Ερανιστής, Μνήμων, Τα Ιστορικά κ.λπ.) ή σε αυτοτελείς μονογραφίες, που οι περισσότερες έχουν συνταχθεί ως διδακτορικές διατριβές. Αυτήν ακριβώς τη διεργασία θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε αμέσως παρακάτω, κυρίως από την άποψη των μεθοδολογικών και ερμηνευτικών προβλημάτων που θέτει η έρευνα των φιλοσοφικών ιδεών της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

II

Στη δεκαετία που διανύουμε τελεσφόρησε η προσπάθεια πλειάδας μελετητών της ιστορίας των νεοελληνικών φιλοσοφικών ιδεών να περιοριστεί η κυριαρχία των γραμματολόγων, που εξακολουθούσαν πεισματικά να κρατούν για τον εαυτό τους το «δικαίωμα της πρώτης νύχτας», ακόμη και για κείμενα που ο στόχος τους ήταν αποκλειστικά, ή τουλάχιστον πρώτιστα, φιλοσοφικός. Η αποτελεσματικότητα ωστόσο αυτής της απειλοχικής δεν συνίσταται μόνο στην κατοχύρωση της «νεοελληνικής φιλοσοφίας» (για να κρατήσουμε με εισαγωγικά τον περιγραφικό αυτό όρο) ως αυτοδύναμου ερευνητικού και διδακτικού αντικείμενου, όσο κυρίως στην εξουδετέρωση της φιλολογικής ματιάς, που θα μπορούσε να μακροημερεύει και με φιλοσοφικό μανδύα, προσαρμοσμένη ομαλά σε μια τυπική ιστορία της φιλοσοφίας. Η σημασία πάντως των εργασιών αυτών έγκειται στην ανάδειξη των «σιωπών» ή των προτεραιοτήτων που επέβαλε η γραμματολογική εκστρατεία, να συλλεχθεί με ενιαίο τρόπο και να αποτελέσει παιδευτικό θέμα η πνευματική παραγωγή του νεοελληνισμού. Η αξιοσημείωτη, πράγματι, ώθηση των νεοελληνικών σπουδών, αρχικά στη μεσοπολεμική και, με έντονους ρυθμούς, στη μεταπολεμική περίοδο, έκανε γνωστή την ιστορία των γραμμάτων μέσα από ένα διπλό πρίσμα: την ανίχνευση της αφετηρίας τους, σε συνδυασμό με τη γέ-

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS.

... et les autres le font de la même manière...
... et les autres le font de la même manière...
... et les autres le font de la même manière...

νεση του έθνους, και την κατανόηση της συμβολής τους στη σύσταση του εθνικού κράτους. Με άξονα τη γραμμική αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι, η οποία σε όλες τις εκδοχές της δεν αποκρύπτει την ευρωκεντρική της καταγωγή, το ενδιαφέρον είχε στραφεί προς την εποχή της «κορύφωσης» των ιδεών, που εσωτερικά σήμαινε την ολοκλήρωση της ιδεολογικής προετοιμασίας του Εικοσιένα και εξωτερικά – με κάποια απλώς καθυστέρηση – τη συμπίεση με τη δυτικοευρωπαϊκή κίνηση των Φώτων. Σ' αυτή την υπογράμμιση της περίοπτης θέσης του «νεοελληνικού Διαφωτισμού», για να χρησιμοποιήσουμε τον εξίσου περιγραφικό αυτό όρο, την πρωτοκαθεδρία είχε η αναζήτηση των αγωγών πρόσληψης και του τρόπου επεξεργασίας των ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού ή, έστω, των σημαντικότερων προδρόμων του, όπως λόγου χάρι είχε συμβεί με την εξακρίβωση της τύχης του Locke στην ελληνική διάνοηση. Οι ερμηνευτικές παρενέργειες, στις οποίες ωθούν αυτές οι «σιωπές» ή οι προτεραιότητες, μπορεί βέβαια να χρεώνονται στην επιστημολογική και ιδεολογική διαμόρφωση των εισηγητών τους ή – πολύ περισσότερο – των σχολιαστών που τους διαδέχονται, οδήγησαν όμως στην ελλιπή έρευνα των πηγών, στη μεροληπτική ανασυγκρότηση των θεωρητικών ροπών και στην ανακριβή απογραφή του ειδικού τους βάρους. Καθιέρωσαν, τέλος, ένα μάλλον ανελαστικό σχήμα στην περιοδολόγηση του «νεοελληνικού Διαφωτισμού», που αφήνει έξω από το πεδίο εφαρμογής του όχι ευάριθμες περιπτώσεις, μολονότι η προσεκτική τους στάθμιση θα μπορούσε να τροποποιήσει ορισμένες εκτιμήσεις μας – που επιβάλλονται με την ισχύ του «κοινού τόπου» – γι' αυτή την περίοδο.

III

Η απαιτούμενη κάθε φορά επιστροφή στα ίδια τα κείμενα και τη συγκεκριμένη ιστορική τους λειτουργία, χωρίς αποκλεισμούς ή αβασάνιστες ομαδοποιήσεις, συννεργεί στην ανάδυση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας που απέκτησε στη μακραίωνη διαδρομή της η νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη. Μ' αυτό τον τρόπο, μπορούν να αποσαφηνιστούν οι σχέσεις της με τη συνολική ιστορία των ιδεών και τις επιμέρους πτυχώσεις της (π.χ. την ιστορία των θρησκευτικών, επιστημονικών, πολιτικών κ.λπ. ιδεών), όταν μάλιστα εκπρόσωποι αυτής της διαδρομής συχνά καθιστούσαν ανενεργά σχήματα τέτοιες τυπικές διαιρέσεις. Εκτός από τον στενό ορισμό, για τον οποίο ανατρέχουν σε συναφείς προτάσεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ή των υπομνηματιστών της, το φιλοσοφείν αντιμετωπίζεται

ως η «πιο πλατύτερη μάθησι του ανθρώπου» (Καταρτζής 1787:130· πρβλ. Μοισιόδαξ 1780:96) και ως «αληθής εγκυκλοπαίδεια» (Χριστόδουλος 1786:25· πρβλ. Καταρτζής 1783:55, 61 και 1787:192), εφόσον εκτείνεται «εις όλην την περιοχὴν της ανθρωπίνης παιδείσεως» και σε όλα τα «χρήσιμα» της ανθρωπίνης ζωής (Κοραΐς 1818:1345). Η διερεύνηση της φιλοσοφίας, που συνεπάγεται τον ανακαθορισμό των σχέσεων με άλλες μορφές του θεωρητικού βίου, δεν υπονοεί την υπαγωγή της ιστορίας των φιλοσοφικών ιδεών στη γραμματολογία, που θα απαιτούσε να επιβληθεί ως συνολική ιστορία των ιδεών (Dimaras 1969:5). Βέβαια, ακόμη και προς αυτή την κατεύθυνση, τα αποτελέσματα υπήρξαν κατ' αρχήν θετικά, μια και αποδεσμεύθηκε το φιλοσοφείν από την ιστορία των θρησκευτικών ιδεών, που ευδοκίμοιζε παλαιότερα χωρίς να εκλείψει από την εποχή μας. Το ίδιο θα μπορούσε να παρατηρηθεί και για την ιστορία των πολιτικών ιδεών, που γνωρίζει νέα έξαρση τελευταία, υποδεικνύοντας τα κενά της γραμματολογικής προσέγγισης και συνάμα αφυδατώνοντας τον φιλοσοφικό ιστό των αναλύσεων που πραγματεύεται (Κιτρομηλίδης 1985). Δεν αποκλείεται να παρεμβαίνει κι εδώ η θεσμική κατανομή (π.χ. κατά πανεπιστημιακές σχολές: Θεολογική, Νομική, Φιλοσοφική κ.λπ.) του επιστητού, που καθιστά εφικτή την εξίσωση του αντικείμενου κυριότητας με το αντικείμενο της γνώσης.

IV

Η ιστορία των ιδεών, στο βαθμό που ως όρος είναι αναγκαίος πλεονασμός και ως εγχείρημα ερευνητικό ανήκει στην επιστήμη της ιστορίας, δεν νομιμοποιεί μόνο τις συσχετίσεις ή τις προσμείξεις των επιμέρους πτυχώσεών της, αλλά και την αυθυπαρξία της καθεμιάς στην ιστορική της τροχιά. Τούτο για τη φιλοσοφική σκέψη σημαίνει ότι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ιστορική κατανόηση – δηλαδή για την ένταξη σε μια ολότητα όμοιων, παράλληλων ή διαφορετικών φιλοσοφικών φαινομένων μιας ορισμένης κοινωνίας – της αυτοδυναμίας που η ίδια απέκτησε, χωρίς να ολισθαίνουμε έτσι στις παγίδες που επιφυλάσσει το δίδυμο σύμπλεγμα της επαρχιωτικής υποτίμησης και της νεοπλουτικής υπερτίμησης. Ειδικότερα, μ' αυτή την οπτική, καταδεικνύονται οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της παραγωγής του φιλοσοφικού λόγου και της αναπαραγωγής των διακόνων του, όταν για μια μακρά περίοδο αναπτύσσονται ανθηροί ελληνικοί πολιτιστικοί θύλακες, μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και η αναφορά στην παράδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσο-

φίας χρησιμοποιούνταν για τη συγκρότηση της εθνικής τους ταυτότητας. Μονολότι η διεργασία αυτή αφορούσε μάλλον περιορισμένο αριθμό διανοουμένων, οι ίδιοι ωστόσο ήταν που στην άσκηση του φιλοσοφείν δεν ήθελαν να αγνοείται η προσφορά των προγόνων τους. Με περυσή υπερηφάνεια οι λόγιοι, ιδίως της διασποράς, θυμίζουν στους συμπατριώτες τους «πόσον τιμώνται των προγόνων ημών τα συγγράμματα από τα φωτισμένα της Ευρώπης έθνη». Στο έργο, επομένως, του Κοραή, στον οποίο ανήκει αυτή η διαπίστωση (1809:σθ'), έχει βαθύτερη ρίζα η απόπειρα να σταθούν ισότιμα οι «αρχαίοι» δίπλα στους «νεωτέρους», γεγονός που δεν μπορεί να επισκιάσει ούτε η «μετακένωσις» ούτε ο διαρκής θαυμασμός του προς τα επιτεύγματα της «φωτισμένης» Δύσης.

V

Η ανάγκη της ιστορικής έρευνας των μαρτυριών αυτής της σύνθετης διαδικασίας, κατά την οποία διαμορφώθηκε η κοινωνική συνείδηση των Νεοελλήνων, ενισχύει και την εξαντλητική μελέτη των φιλοσοφικών έργων, τυπωμένων ή σε μορφή χειρογράφων, που είχαν σαφώς υπέρτερη παρουσία στο (εκ)παιδευτικό γίγνεσθαι. Στο βαθμό που θα επιτυγχάνεται η οικειοποίηση του υλικού, σε κάθε λεπτομέρεια, θα αναδεικνύονται και οι εσωτερικές αρθρώσεις που έκαναν νοητή την ενότητά του. Η ιστορική-κριτική ανάγνωση των πηγών θα μπορούσε κι εδώ να περιγραφεί ως μετάβαση από τη «χαοτική παράσταση του όλου» στην «πλούσια σε καθορισμούς και σχέσεις ολόκληρη» (Marx 1857/1858:21). Η ερμηνευτική αυτή αποσκοπεί στην ανασύσταση του επιχειρήματος που χρησιμοποιείται στην εκδίπλωση μιας ορισμένης προβληματικής, την οποία όμως προσγειώνει στις ανάγκες και τα αιτήματα μιας εποχής η σύστοιχη ιστορική οπτική. Η διακριτική σύζευξη «ενδογενών», που προκύπτουν από την ίδια τη φιλοσοφική σκέψη, και «εξωγενών» παραμέτρων, που αφορούν το ιστορικό τους περιβάλλον, στο βαθμό που δεν νομιμοποιείται έτσι ένας ανυπόστατος διυισμός, αποφεύγει την ανιστορική σύλληψη της γένεσης και ιδίως της κυκλοφορίας των ιδεών, και συνάμα καθιστά περιττή την επινόηση κάποιου πάλλογου φαντάσματος της ιστορίας, που θα τακτοποιούσε με κάθε άνεση το σύνολο των εκδηλώσεων της ανθρώπινης κοινωνίας. Οι μητρες ιδεών, από τις οποίες αντλούν οι εκπρόσωποι της «νεοελληνικής φιλοσοφίας», βρίσκονται στη μεθόριο της «ενδογενούς» και της «εξωγενούς» ιστορίας της, και επομένως αποκλείουν τόσο την παρθενογένεση όσο και την εκμηνέση της αυτοδυναμίας.

VI

Οι καταμήσεις του ενιαίου σώματος της ιστορίας των ιδεών και οι επιμέρους σπονδυλώσεις της ιστορίας των φιλοσοφικών ιδεών, που θα αναφανούν από τη

μελέτη των ευρημάτων μιας τέτοιας ερευνητικής προσπάθειας, θα περιόριζαν την εμβέλεια των γραμματολογικών «κοινών τόπων» και θα επέτρεπαν έτσι την επανεξέταση των προτεραιοτήτων που έχουν επιβληθεί στην ιστοριογραφία της φιλοσοφικής παραγωγής. Ήδη ο ευνοούμενος των νεοελληνικών σπουδών «πολίτης των Αθηνοπαρισίων» Κοραής είχε εγκαινιάσει μια προγραμματική απέχθεια προς τη γερμανική φιλοσοφία, γιατί, κατά τη γνώμη του, ήταν επιρρεπής στα «συστήματα» και στην ασάφεια: τον «Λεϊβνίτιον διεδέχθη ο Ουόλφιος· τώρα έχουσι τον Καντ· μετά πολλά ολίγους χρόνους ίσως θέλουν στρατηγηθί απ' άλλον, σκοτεινότερον από τον Καντ» (20.3.1806:314). Αν, ωστόσο, θα επιχειρούσε κανείς να σχηματίσει, βασισμένος στα αποτελέσματα αυτής της πολύμοχθης γραμματολογικής έρευνας, ένα οργανόγραμμα της παρουσίας των Δυτικοευρωπαίων φιλοσόφων στο έργο των Ελλήνων διαφωτιστών, εντελώς αμελητέα θα εμφάνιζε την επιρροή του Leibniz, του Wolff και του Kant. Ειδικά για τον δεύτερο, ας μου επιτραπεί να υπομνήσω τις επισημάνσεις μου για την αιωνόβια σταδιοδρομία των αντιλήψεών του, από τις διατριβές και τη *Defensio philosophiae Wolfianae* (1729) του Δαμιανού Παρασκευά ως τη σύνθεση των χειρογράφων της *Μεταφυσικής* που χρησιμοποιούσε στα μαθήματά του, ως το τέλος της ζωής του, ο Ψαλίδας. Είχαν μεσολαβήσει Επτανήσιοι λόγιοι (Δαμοδός, Μοσχόπουλος, Βούλγαρης) που α-

ξιοποιούν το έργο του Wolff με ερεθίσματα που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια των σπουδών στην Ιταλία, για να ακολουθήσει πλειάδα συναδέλφων τους, στα Γιάννινα ή στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, που γνωρίζουν και γνωστοποιούν τις πνευματικές ζυμώσεις της Κεντρικής Ευρώπης, από τη Βιέννη ως τη Λιψία. Στα κείμενα που γράφονται «βολφιαστί» αντιμετωπίζεται κυρίως η τετραμερής θεματογραφία της Μεταφυσικής – Οντολογία, Κοσμολογία, Ψυχολογία, Φυσική Θεολογία – και προκρίνονται οι απαιτήσεις του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού, μέσα από μια εύληπτη σύνθεση που προσφέρει ως εγχειρίδιο το «όλον δια μαθηματικής μεθόδου» (Tennemann 1818:171). Έτσι, τόσο οι μεταφράσεις μερών του *Metaphysicae opus* όσο και οι παραφράσεις ή οι περιληπτικές αποδόσεις του, συναρτώνται με την εκπαιδευτική λειτουργία του φιλοσοφείν, στην οποία είχαν επιδοθεί οι περισσότεροι Έλληνες λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου.

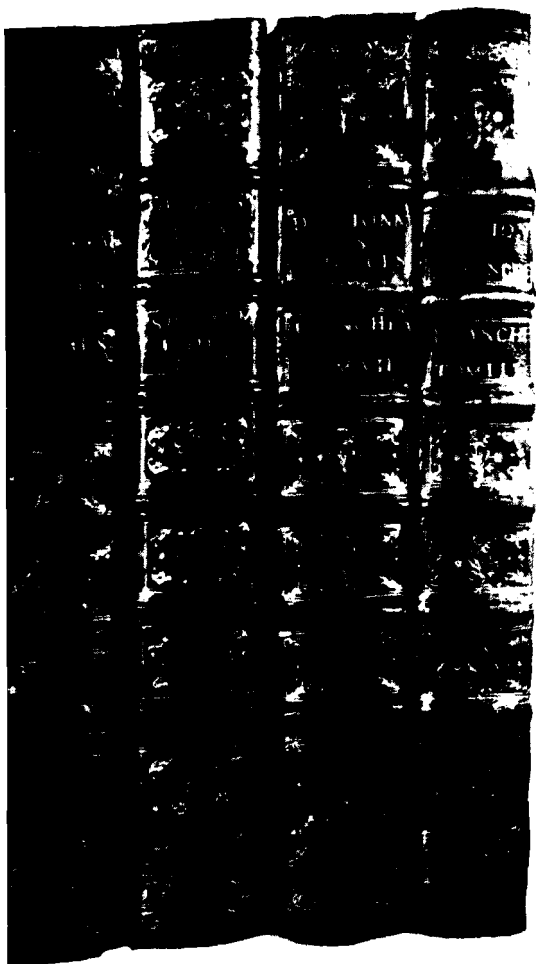
VII

Η ανασύσταση της φυσιογνωμίας της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης δεν προϋποθέτει μόνο την εκπόνηση ειδικών εργασιών, που να εξαντλούν μερικότερα προβλήματα, αλλά και την παράλληλη ολουλήρωση μονογραφιών που θα πραγματεύονται τη ζωή και το έργο ενός μόνο εκπροσώπου της. Το αίτημα αυτό δεν υπονοεί κάποια οπισθοχώρηση στην παραδοσιακή βιογραφική τακτική, που θα αποσκοπούσε ξανά στην προβολή των «ανεπανάληπτων μοναδικοτήτων» (Windelband 1891:12), ούτε βέβαια χάνει από το στόχαστρο τις απλουστεύσεις του κοινωνιολογισμού που συνέθλιβε τα ίχνη της προσωπικότητας με τα σιδερένια πέλματα της ιστορικής αναγκαιότητας. Η ισοσθενής παράκαμψη της «συμβαντολογικής» ιστορίας και της ιστορίας χωρίς πρόσωπα θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη διακρίβωση της συζυγίας συλλογικών θεσμών και συγκεκριμένων φορέων, δομών και υποκειμένων, σε μια ευαίσθητη μάλιστα σφαίρα της κοινωνικής συνείδησης, που η ειδοποιός της διαφορά γίνεται αντιληπτή –inter alias– ως αναζήτηση πρωτοτυπίας. Αυτός ο προσωπικός τόνος, εκτός –εννοείται– από τις επιστολές, συνάγεται από τα έργα εκείνα που καταγράφουν αυτοβιογραφικά την πορεία των Ελλήνων λογίων, που «απολογούνται» για τις θεωρητικές τους επεξεργασίες και διευκρινίζουν την αιχμή των προτιμήσεών τους. Απ' αυτή την άποψη, θα ήταν ελλιπής η ανάγνωση του *Περί φιλοσόφου* (1786) χωρίς τη συνδρομή της *Απολογίας* (1795) του Χριστόδουλου Παμπλέκη. Στα *Καλοκινήματα* (1795) δεν

είναι ο τίτλος ενδεικτικός απλώς των προθέσεων του Ψαλίδα, αλλά και κραυγαλέα η προσκόμιση των μαρτυριών για τη μετατόπιση των ενδιαφερόντων του. Βέβαια, η εναντίωση προς τον «φιλοσοφοθεολογούντα» Ευγένιο, που συνοδεύεται από καταιγισμό επιχειρημάτων ad hominem, είχε ήδη εκδηλωθεί στην *Απολογία* του Μοισιόδακα, που κατανοούσε ότι οι «άνθρωποι του πολιτικού κόμματος» (1780:81/82), στους οποίους συγκαταλέγονται και οι διανοούμενοι με τα «κατά κόσμον» επαγγέλματα, μπορούν να δημοσιοποιούν και τα επεισόδια της ζωής τους. Στις συγκρούσεις της λογισύνης με τους φορείς της εκκλησιαστικής παράδοσης άρχισε να αποκτά ευρύτερο ενδιαφέρον η γνωστοποίηση των «ατομικών» περιπετειών της ριζοσπαστικής της μερίδας. Οι μηχανισμοί, τελικά, αναπαραγωγής των διανοουμένων ως δασκάλων της φιλοσοφίας προδίδουν κάθε φορά μια διεκυστίνδα ανάμεσα στους οικείους θεσμούς και στην πρακτική των υποκειμένων που τους ζωογονούν.

VIII

Σε αυτή τη συζυγία θεσμών και φορέων αποκτά μια άλλη αντιστοίχιση ο επώνυμος γραπτός λόγος με τις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές ορισμένης χρονικής περιόδου. Ο σχεδιασμός ενός έργου, η αξιοποίηση κάποιας βιβλιογραφίας (η προσοιτή είναι συχνά ισχνότερη από την υπάρχουσα ή την αναγκαία), το βάρος της παράδοσης, οι διδακτικές ανάγκες, η συγκυρία, η αναζήτηση συνδρομητών και εκδότη, η αφιέρωση, το «τράβηγμα» και το κοινό, η αποδοχή ή οι αντιστάσεις, η συνέχεια ή η ασυνέχεια, αποτελούν ένα πυκνό πλέγμα παραγόντων που η γνώση του υποβοηθεί στην εξακρίβωση της συγκεκριμένης λειτουργίας του έντυπου φιλοσοφικού λόγου στις αστικές, ιδίως, περιοχές που ανθούσε (στο εμπόριο, στη διοίκηση και στην εκπαίδευση) ο προεπαναστατικός ελληνισμός. Ο κοινωνικός χώρος, στον οποίο ενθλιώνεται η εμπορική αστική τάξη, συγκροτημένη σε ελληνικούς θύλακες μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήρξε αντικείμενο ετερόκλητων ιστορικών προσεγγίσεων που, στο θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, δημιούργησαν και την απλουστευτική ταύτιση του «μεταπρατισμού» με τη «μετακένωση» των ιδεών. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας έχει τις επιπτώσεις της και στην ιστοριογραφία των νεοελληνικών φιλοσοφικών ιδεών, οι οποίες αντιμετωπίζονται είτε ως μίμηση ή «θαμπή αντανάκλαση» της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας (Κονδύλης Ιούλιος 1986:81), ιδίως όταν προκρίνεται η «ιδεοτυπική» μέθοδος κατανόησης της θεματικής τους, είτε ως αυτογέννητη δη-

μουργία σε μια εφτάκλειστη κοιτίδα που φυλάσσεται καλά από κάθε «ξένη» επιρροή. Πέρα από τους «μεταπράτες» ή τους «ιθαγενείς» της πνευματικής ζωής, που απαρτίζουν τις δύο πλευρές της ίδιας ερμηνευτικής στάσης, ανοίγεται διάπλατα η φιλοσοφική πραμάτεια που έχει συγκεκριμένες σχέσεις με την εποχή της: τον ορίζοντα των ενδιαφερόντων και των δυνατοτήτων της. Πρόκειται για έναν ομφάλιο λώρο που δεν αποκόπτεται, ακόμη κι όταν η πρόθεση της ρήξης πηγάζει από τον ανεκπλήρωτο πόθο της *philosophia perennis*. Η παρατήρηση αυτή, βέβαια, ισχύει για όλη την πορεία της «νεοελληνικής φιλοσοφίας», που δεν εξαντλείται ούτε στον «Διαφωτισμό» ούτε σε κάποιο μεταγενέστερο κίνημα, όσο ισχυρό κι αν υπήρξε. □

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργυροπούλου, Ρ., «Νεοελληνική φιλοσοφία: κριτικός απολογισμός», *Δευκαλίων*, τεύχ. 21 (Μάρτ. 1978), σσ. 143-159.
- , *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1983 (βλ. και βιβλιοκρισία μου στη *Δωδώνη*, τ. ΙΓ', 1984, σσ. 163-172).
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985.
- Dimaras, C. Th., *La Grèce au temps des Lumières*, Genève 1969.
- Καράς, Γ., *Η επιστημονική-φιλοσοφική σκέψη στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1984.
- Καταρτζής, Δ., «Γνώθι σαυτόν» (1767) και «Συμβουλή στους νέους» (1783), *Τα Ευρισκόμενα*, έκδ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1970.
- Kitromilidis, P., *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological Change in Eighteenth and Nineteenth Century Greece*, Ph. D., Cambridge, Mass., 1978.
- Κιτρομηλίδης, Π., *Ιώσηπος Μοισιάδαξ*, Αθήνα 1985 (βλ. και βιβλιοκρισία μου στα *Ιστορικά*, τεύχ. 6, Δεκ. 1986, σσ. 475-480).
- Κονδύλης, Π., «Η έννοια της φιλοσοφίας στη σκέψη του ελληνικού Διαφωτισμού», *Δίπτυχα*, τ. Β' (1980/1981), σσ. 223-249.
- , «Ο ελληνικός Διαφωτισμός και η έννοια της Μεταφυσικής», *Φιλοσοφία*, τ. 10/11 (1980/1981), σσ. 422-432.
- , «Η παρουσία της καρτεσιανής φιλοσοφίας στη σκέψη του ελληνικού Διαφωτισμού», *Παργασσός*, τ. ΚΓ' (1981), σσ. 534-557.
- , «Το πρόβλημα του υλισμού στη φιλοσοφία του ελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής*, τ. ΙΘ' (1981), σσ. 196-223.
- , «Ο Ψαλίδας, ο Παμπλέκης και η θεία Αποκάλυψη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 24 (1982), σσ. 249-266.
- , «Το πρόβλημα του σκεπτικισμού στον

- νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (Ιούν. 1986), σσ. 79-96.
- , «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 27-46.
- Κοραΐς, Αδ., «Εἰς Ἄλ. Βασιλείου» [20. 3.1806], *Αλληλογραφία*, έκδ. Κ. Θ. Δημαρά κ.ά., τ. Β', Αθήνα 1966.
- , *Πλουτάρχου, Βίοι παράλληλοι, Προλεγόμενα*, Παρίσι 1809.
- , «Σχολαστικοκατάργησις» (1818) και «Καποδιστριακός διάλογος Β'» (1829), *Ἀπαντα*, έκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Α' και Α', Αθήνα 1964.
- Marx, K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (1857/1858), Berlin 1970.
- Μοισιάδαξ, Ι., *Απολογία* [1780], έκδ. Α. Αγγέλου, Αθήνα 1976.
- Νούτσος, Π., *Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα 1982.
- , «Η λειτουργία του νεοτετικού πνεύματος στη Λογική του Βούλγαρη», *Δωδώνη*, τ. ΙΓ' (1984), σσ. 139-146.
- , «Ένα μαθηματικό Μεταφυσικής του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ο Ερανιστής*, τ. 18 (1986), σσ. 93-104, και *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Δήμου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1987, σσ. 335-344.
- , «Die Rezeption der Ideen Christian Wolffs in Griechenland. Der Beitrag der Gelehrten von den Ionischen Inseln», *Δωδώνη*, μέρος τρίτο, τ. ΙΣΤ' (1987), σσ. 20-31.
- Παπανούτσος, Ε. Π., *Νεοελληνική φιλοσοφία*, τ. Α', Β', Αθήνα 1953, 1956.
- Röhling, H., «Bemerkungen zur Wirkung Christian Wolffs in Ost- und Südosteuropa», στο: W. Schneider (επιμ.), *Christian Wolff 1679-1754*, Hamburg 1986, σσ. 278-288.
- Tennemann, W. G., *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Κούμα, Βιέννη 1818.
- Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας, *Περί Φιλοσόφου*, Βιέννη 1786.
- Ψημμένος, Ν., *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Αθήνα 1988 (υπό εκτύπωση).
- Windelband, W., *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* [1891], Tübingen 1976.

